

БЕРКОВСКИ СЪБИТИЯ И ЛИЦА В ТВОРЧЕСТВОТО НА ВАЗОВ

Теодосий¹, Анастасов

Скътал приказа под № 145 от 23 февруари 1879 г. на Управлението на руския императорски комисар в джоба на формения си мундир на статски съветник „младшият чиновник за особени поръчки при русенското губернаторство, Иван Вазов се качва на 6 март с. г. след обед на австроунгарския пътнически параход „Тегетов“ и рано сутринта на следния ден пристига на гъмжащото от коли и хора и претърпано със стоки пристанище на Лом-паланка.

Оттук Вазов наема файтон и същия ден вечерта пристига в Берковица, където заема длъжността председател на окръжния съд.

Вазов не прекарва нито един ден във Вакуфския хан, където е отседнал. Секретарят на съда, шестнадесет-седемнадесет-годишният Михаил Петров, син на местния чорбаджия Петър Клисурски и брат на Георги Клисурски, предприемач и виден търговец на свила и пашкули, го завежда на квартира в дома на брата си, който има солидна къща на един етаж в най-добрия квартал на градеца — Варошийския. Вазов се настанява в голямата еркерна стая, която се врязва като клин в предния двор. Отпосле поетът променя няколко квартири. Живял е в еврейската къща на Карабиберови, срещу Мошето, на ул. „Кирил и Методий“, 36/ сега притежание на учителя Константинови. Оттам се премества у баба Данка на ъгъла на ул. „Антим I“ и „Замфир Попов“. Последната къща, в която е живял в града и която сега е обрната в музей, е двуетажна, с голям двор. Намира се в Кожарската махала. В спомените на Митра хаджи Илиева, съхранявани в музея, собственикът ѝ се казвал Златиш Хасан. В своето съчинение „Българската къща през епохата на Възраждането“ професор архитект Тодор Златев, на стр. 116, нарича собственика Хаджи Юсеин Златилията. Може би името, което дава баба Митра, да е прозвището му сред простолуднието.

Георги Клисурски, у когото Вазов живее няколко месеца, е бил на години колкото поета. При него са живяли и родителите му. Георги е търгувал още и с вино и кожи. Дватама се сприятелили и заедно са скитали из планината. Вазов дори го е канил да заеме държавна служба. Георги отказал под предлог, че нищо не разбира от канцеларската служба. Тогава Вазов начертал с бастуна си в градината графите на една ведомост. „Ето тука — казал поетът — ще пишеш номер по ред; тази графа ще бъде за името, тази какво е вършил, четвъртата за колко време, петата — парите, които се следват, и най-послед подписът.“ Но Георги Клисурски не се склонил. Когато му се родило първото дете, Димитър, поетът го взимал на коленете си, друсал го е и се забавлявал с него. Наблюдавайки го, поетът написва стихотворението „На детето“, отпечатано в списанието на Янко С. Ковачев „Българска илюстрация“, свезка I, стр. 16.

Жената на Димитър Клисурски — Мария Клисурска, запазена старица, на 73 години, през 1961 г. ми разправи следното за срещата на мъжа ѝ с поета през лятото на 1920 г.:

„Пътувахме с мъжа ми в трамвая за Горна баня. Когато наближи спирката, някой от трамвая се обади на мъжа ми да го почака, че и той ще слези заедно с нас. През тия години мъжът ми беше кмет на Берковица.

— Клисурски ли? — обади се един беловлас и бодър човек, със сламена паралия на главата си, — от Берковица нали?

Мъжът ми потвърди. Под гъстите вежди на беловласия господин се усмихнаха ласкаво очите му.

— Не ме ли познаваш? — каза той.

— Кой не познава народния поет — отвърна смутен мъжа ми — Вие сте Вазов.

— Но навярно не знаете, че съм ви друсал на коляното си — продължи все така ласкаво усмихнат Вазов. — Тогава вие бяхте малко дете, току-що проходило, а аз бях председател на окръжния съд. Много ми е драго — протегна той ръка на мъжа ми. — Срещата ми с вас ме връща към хубавите ми години в Берковица.

Мъжът ми, смутен от това голямо внимание на народния поет, стискаше радостно протегнатата ръка. Но нямаше време за много приказки, трамваят беше спрял на спирката. Побързахме да слезем.“

За стихотворението си „На детето“, Вазов след 35—36 години признава на професор Шишманов: „То е израз на моите горчиви наблюдения. Бях почнал именно вече в Берковица да се вирам по-сериозно в живота и това ме направи песимист. Що съм го писал, не помня. То не е лошо.“

След толкова години твърде вероятно е да не се помнят много неща от това време. Но разказът на Мария Клисурска красноречиво показва повода за написване на стихотворението „На детето“.

Вазов прекарва в Берковица една година и седем-осем месеца. Той е погълнат от работата си в съда, но все пак със зорко око наблюдава хората и живота около си. Първите му впечатления са, разбира се, от неговите помощници, двамата съдии Йордан Шишков и Иван Стоянов. Те стават и герои на хумористичната повест „Митрофан и Дормидолски“, която написва отпосле в Пловдив.

Йордан Шишков е родом от Берковица, към 1837 г. Още преди Освобождението е бил търговец на сол и зърнени храни. Дюкянът му е бил на Ломското шосе, до сегашните хали. Учил се е в местното училище. Когато майка му умряла, малкият Йордан отива в Русчук, където се настанил като продавач в един дюкян. Като поспестил малко пари заминал за Букурещ, където по всяка вероятност се е занимавал с търговия. Върнал се в родния си град към 1860 г. и се отдал на търговия. На двадесет и пет години се оженил. До Освобождението е имал две момчета и едно момиче. Замогнал се доста в търговията, той се настанява в голяма къща на Соларската улица, с два балкона, четири магазина и изба. Като грамотен и доста известен в града и околността, той бива назначен за съдия веднага след образуването на Берковския окръжен съд, на който е председател Димитър Катранов. Йордан Шишков, макар и дребен, е бил представителен със своята външност: носил е редингот, корава яка и е бил един от първите граждани в Берковица, който се е обличал ала франга. За да засили комичното в него, Вазов в лицето на „Дакито“ от „Митрофан и Дормидолски“ го описва доста наивен, какъвто той всъщност не е бил. За помощници в търговията си той взимал роднински или други момчета и когато се оказвали добри, ги правил съдружници и ги оженвал. Жена му се е казвала Елена, дъщеря на ползуващия се с добро име местен свещеник поп Маню. Някои от неговите черти Вазов е вложил в образа на „поп Михо“ от „Грамада“, за прототип на който му служи също така и другия местен свещеник Михо хаджи Илиев. И двамата свещеници са живеели във Варошийската махала срещу входа на старата църква „Света Богородица“.

Йордан Шишков е умрял през 1892 г., от апоплектичен удар, както се бърснел.

Тия сведения получих от дъщеря му, Райна Евстатијева Илиева, 76-годишна, живуща в София. „Баща ми — завърши разказа си тя — е бил доста състоятелен, имаше чифлик в село Кумарево, където са били винарските изби на Берковица, воденица при село Бойчиновци и много ливади и гори, близо 600 декара.“

Другият съдия, с когото поетът е живял в къщата на Златиш Хасан — Иван Стоянов, „дядо Иван“, както са го наричали местните люде и „Дормидолски“ от хумористичната повест, е бил доста интересна личност. Родом е от село Бистрилица, според едни, а според други — от село Живовци, където близките му са ходили на гости у брата му. Още преди Освобождението се преселил в Берковица. Неизвестно как и поради какви причини живял

в Молдавия, откъдето пристига в града с руските войски. Единствен той носил в Берковица висок кавалерийски ботуши и представлявал внушителна фигура с вънкашността си, с голямата си гъста брада. Отначало се опитал в търговията, но след малко време бил назначен за съдия. За това спомогнало идването му с руските войски и знанието му отчасти на руски език. Като съдия той се оженил за турчинчото Садъка, кръгло сираче, според внука на Иван Стоянов — Леонти Минчев Анастасов, пенсионер сега, на 65 години, който ми даде доста сведения при едно посещение във Враца, където живее понастоящем. Садъка била покръстена под името Елена. Добило им се дете, което кръстили Йорданка, починала преди няколко години във Враца.

Садъка била братова дъщеря на богатия и с влияние Риза Кадийски, оставил добри спомени сред берковчени. Садъка е живяла в къща с голям двор, срещу часовниковата кула, сега притежание на Иван Ганчев. Иван Стоянов имал хубав кабриолет, а коня си, неизвестно по какво хрумване, наричал „Чили“. След закриване на Берковския окръжен съд, Иван Стоянов бил преместен за съдия в Кутловица (Михайловград), където по-късно останал като помощник-адвокат. Станал доста състоятелен, той построил голяма къща, в която доскоро се е помещавало общинското управление. Йорданка се оженила за телеграфопощенския чиновник Манчо Иванов Манчов, от Враца. Първото си дете кръстили Леонти, по желанието на дядото Иван Стоянов. Второто дете Тодор се оженил за кадъна Мааморе Юсуфова, която при покръстването била наречена Емилия.

Иван Стоянов починал към 1905 г. Ходил през зимата на кон в София по някакво дело. Когато се върнал през заснежения Петрохан едва го снели от коня, бил съвсем премръзнал. След този ден той не станал вече от леглото.

„— Много се е говорело, че дядо ми обичал да се напива — прибави при разпита Леонти но аз знам от майка си Йорданка, че никогата не го е виждала пиян. Наистина той имал винарска изба в село Кумарево, където, когато живял в Берковица, обичал да се събира празничен ден, но никогата не се напивал. В двора на къщата си в Кутловица под големия дуд (черница) направил чардак. Там се събирал с другари на весел разговор и почерпка. Изобщо не се е напивал, както пишат вестниците от онова време.“

Във вестник „Витоша“, орган на консерваторите обаче доста често се появявали дописки за обичая му да си попиива. В дописката в брой 12 от 29. I. 1881 г. на в. „Български глас“ се казва, че кутловския мирови съдия Иван Стоянов, назоваван „Дядо Иван“, като дошъл в Берковица уж за работа, „и вечерта, като се опил до невероятност в кахвенето на Ангел Цочин, произнесъл доста докачителни думи срещу присъстващите там честни граждани, които за да избегнат неосносните му думи и докачения се разбягали. Двама куюмджии софиянци обаче, които тоже седели у кафенето на друга маса, излезли из търпение от докаченията, които дядо Иван им направил и му изтърсили добре праха. . .“ И в забележка под дописката се казва: „Вероятно тоя съдия ще е либералец, за това и се държи на мястото си.“

От тия дописки излиза, Иван Стоянов може „да не се е напивал“, както твърдят близките му родственици, обаче е обичал да си попиива.

Не е оставен от подобни нападки във вестниците и Йордан Шишков, за когото във вестник „Български глас“, брой 5 от 4. I. 1881 г., е поместена дописка, че „берковския мирови съдия обичал кръчмите и за това нямал време да си гледа службата. По цял ден ловел риба е вдица заедно със секретаря си при една воденица и изпращал призовките да се получат на следния ден след разглеждане на делото. . .“

Други герои от „Митрофан и Дормидолски“, освен двамата съдии, са Иванчо Доброутрото и дядо Рачо Бейката.

Иванчо Доброутрото се е казвал Иван Тодоров Пашов. Той е първият българин манифактурист в града. Дотогава само евреи са държали в Берковица дюкани с подобна стока. Наречен е „Доброутрото“, защото в града само той поздравявал така, когато всички други казвали „добро/и/тро/“. Още като малък ходел из улиците „важно и гордо“ и затова баща му го нарекъл „пашата“. Той е доста противоречива личност. Според спомените на Пауна, дъщерята на кмета на града след Освобождението, х. Петър х. Илнев, той бил член на местния революционен комитет. Бил арестуван от турските власти в Чипровския манастир, когато

са ходили там заедно с х. Петър х. Илиев, Тимо Стамболията и др., за да се свържат с нахлулите български чети през Сръбско-турската война на 1876 г. Докарали ги в Берковица, за да ги изпратят във Видин, където да бъдат съдени. Малтретираните в берковския затвор, те били освободени, поради дадената амнистия от турското правителство.

Ламтящ за бързо забогатяване, Иванчо Добрутроото става прошенопоисец и „повереник“ на забягнали и изселващи се богати турци. Това личи от многото нотариални актове, в които фигурира името му. Вършил и съмнителни сделки. Станал съдружник на местния чорбаджия Давидко Мазничев. Заедно с него участвувал в разграбване на големия имот „Пъстрина“ на Пашаджик. Известен е като голям женкар. Бил хубавец, с кръгло червендалесто лице и дълги, тънко засукани мустаци. Обаче малко вероятна и доста наивна е връзката му със Зихра, за която е бил арестуван от Вазов (гл. статията на Велизар Кацаров „Пътят на големия поет“, поместена в „Литературен глас“, бр. 285 от 16. 10. 1935 г.).

Дядо Рачо Бейката е бил досъщ такъв, какъвто го описва Вазов.

Когато се говори за дейността на Берковския окръжен съд, възглавяван от Вазов, не трябва да се забравя нотариалната книга, в която, поради изселващите се турци, са вписани много покупко-продажби, отразяващи едва ли не главната дейност на този съд.

Нотариалната книга е водена главно от Иван Стоянов. Съдържа 150 листа (220 акта, упълномощавания и завещания). Започната е с акт № 1 от 11. 10. 1879 г., което показва, че е въведена по времето на поета. С този акт Осман от Берковица продава на Нистор Игнатов от махала Зайрянница една къща, намираща се в Козулийската махала, за двете седемдесет и два франка и шестнадесет сантима. Актът е написан от съдията Иван Стоянов с едър тънък почерк. Както почеркът му, така и правописът издават не особено висока грамотност. Същата грамотност личи и в почерка на другия съдия Йордан Шишков с почти еднакви особености, което показва, че произходът на тяхната „ученост“ е от едно и също място — местното берковско училище. Последният е направил големи завъртулки на й-отата на името си и под него е съкратил така длъжността си: „Член наберко. Окру Съд“. Не си спомням кой беше отбелязал в пресата тия неправилни съкращения, но през моето ученичествоване във Видинската гимназия, учителите по литература Стоян Тодоров и Димитър Стоянов твърде често ни сочеа за неправилно съкращение на думи изразът: „Берко. око наче. рапо. до Види. око наче“.

В нотариалната книга е вписал собственоръчно своето „Духовно завещание“ лекарят на Западния отряд тогава Иван Михайлов Панов. Неговият биограф в „Книгата на даренията за народната просвета“ изтъква лекаря като приятел на поета и вдъхновител на това голямо дарение за берковското училище. За това като „душеприказчик“, между другите, които трябва да изпълнят волята на дарителя след смъртта му, е посочен и Иван Вазов. Лекарят завещава на берковското училище „една срушена(?) воденица, чифлика Х. Саид и Минкова махала, с принадлежащите към ниви, ливади, бранища и лозя“. „Купени от берковченина Юсени за 95,000 гроша, сума огромна за времето си, „придобита с големи трудове и най-извънредно спестяване“, както пише в завещанието си дарителят.

Иван Панов Михайлов е родом от Сливен на 30. 8. 1834 г. От малък той емигрира в Одеса, където е слугувал при богати сънародници и едновременно с това и учи. После следва във Военното училище и постъпва офицер на руска служба. Участвувал в чета, която преминава в Добруджа. Заловен от турците, бил осъден на смърт, но застъпничеството на руския консул във Варна го отървава от въжето. Помогнало е за това руското му поданство. Като заминал за Русия, следвал медицина в Московския университет, след което постъпва лекар на военна служба. При сформирание на българското опълчение, става лекар на Пета опълченска дружина. Участвува в сраженията на Шипка и Шейново. След сключаването на мира остава лекар на Западния отряд, на който е началник подполковник Беляев. При отзоваване на руските офицери през 1885 г., заминава за Русия, където почива на 2. 5. 1894 г. в Кишинев. През време на Октомврийската революция жена му „Степаница, уроджена Викулина в град Косимов, Рязанска губерния“, се връща в Берковица, където се поминала през 1926 г.

Иван Панов подарил на църквата „Света Богородица“ едно златно евангелие, което тежи повече от десетина кг и се съхранява и досега в поменатата църква.

Нотариалната книга е заверена с подписа на Вазов и на секретаря Арсениев. Положеният восьмичен печат е в диаметър 3 1/2 см. с надпис в периферията „Печат берковския окружного суда“, и в средата „Печат на берковский окружной суд“. Някои букви от периферията са счупени.

В писмото си от 11. 11. 1879 г. Вазов пише на приятеля си Спас Вацов в Лом-паланка, „че „по тия дълги нощи се е завзел да пише една поема или по-добре повест, извлечена из шопския живот, под название „Грамада“. Сюжетът ѝ заел от един процес, който станал тука. „Дошъл съм до половината, и като я свърша — пише по-нататък поетът — ще побързам да я напечатам.“

Всъщност поетът още от самото си идване в Берковица замисля тая поема. Не може да не му е направила впечатление могилата до Ломското шосе между Йончови ханове и града. Неговото поетическо сърце е трепнало при разказа, свързан с тая „Грамада“. По-късно той е научил и трогателната история на епитропа на църквата „Света Богородица“ — Камен и неговата съпруга Цена, дъщеря на чорбаджи Йончо. Със същите имена той е нарекъл и главните си герои в „Грамада“. Идеята за поемата е зряла в душата на поета. Искрата за възпламеняване на въображението му идва обаче от случая, когато в съда идва селянин да се тъжи, че съседните са му направили „натемия“. „Г-н С.“, който анкетира поета по молба на списание „Илюстрована светлина“ (год. XIII, кн. XI и XII, 1905 г.) пише: „Тая тъжба естествено била оставена без удовлетворение, но тя не останала без последствие в душата на поета, и ней се дължи едно от най-хубавите украшения на нашата литература.“

Сам Вазов в спомена си „Берковица“ пише: „Един любопитен процес ми даде идеята за „Грамада“.

Всъщност процес не е имало, а само тъжба от Цоно Цонков от с. Охрид, която е останала без последствие.

Началото на поемата, 43 куплета, излиза в броеве 16 и 18 от февруари 1880 г. на редактирания по това време от професор Константин Иречек вестник „Българский глас“. Цялата поема излиза 3—4 месеца по-късно в „Илюстрования домашен вестник Българска иллюстрация“, издание на столичния печатар Янко С. Ковачев.

За прототиповете на героите от „Грамада“ разпитих доста много берковчени. Най-ценни и достоверни сведения обаче получих от бившия кмет на града Тодор (Томата) Панайотов, с когото имах и продължителна преписка през 1953 г., 76-годишен по това време. В писмото си от 7. X. 53 г. той ми съобщи за трите случки, които са свързани със сюжета и героите на „Грамада“. Двете случки, свързани със селата Гушанци и друго село „край Огоста“ са доста известни. За Камен и Цена от Берковица той пише:

„В градът (Берковица), на Тулешкова поляна (Б. м., намираща се на широката улица, която води за „Балкантурист“ и от която сега няма и следа) живее Камен, левент 30—35 годишен, председател на черковното настоятелство, с жена си Цена — хубавица, дъщеря на чорбаджи Йончо, но бездетни. Осиновили едно 1—2 годишно дете-момче; Тулешко, богат турчин, около 45—50 годишен, лудее за Цена. Пратил една циганка за посредник, но Цена възмутена отговаря: „Дъщерята на Йончо чорбаджи не приема келяф турчин да я задири.“ Силно възмутен, турчинът нарежда да се избие цялото семейство. Било неурожай тая година (1874—75), а на същата поляна живее бедно семейство с болно 12—13 годишно момче. Цена всяка вечер носила по една пшеничена питка на детето, но една събота, на задушница, закъсняла по гробищата, отнеса питката по тъмно, а като си отишла у дома, намира мъжа си и детето убити. И нея турците убиват, след като я горили за пари. . .

Ето тия три сюжета — завършва писмото си Панайотов — са послужили на поета за „Грамада“. Дълго време в Гушанци, сега преименувано Замфирово, се е пеела песента на Стефан и Занка. Песен хороходна:

Зайгра хоро,
хоро голямо,
у това село Гушанци.
у това село Гушанци,
до Куздовата механа.

До всяка мома
и ерген беше —
до позел Занка
Стефан войвода.
Една си дума думаха,
вярна си клетва дадоха. . .

(Края не я помня)
Берковица, 7. X. 1953 г.

С поздрав Панайотов*

Тая трогателна история на убитите съпрузи е направила потресающе впечатление на берковчени. Затова и поетът е взел имената им за главните герои на „Грамада“.

Прототип на поп Михо е поп Михо хаджи Илиев, брат на хаджи Петър хаджи Илиев, кмет на града по времето на Вазов. Поп Михо се е ползувал с много добро име сред съгражданите си. Когато брат му бил арестуван от турските власти, поп Михо отишъл в конака, заедно със сестра си Митра, за да се простят с него. Турците малтретирали попа. И точно тази случка има предвид поетът, когато пише за поп Михо, че „му ударили по нозе сто бича/и го погнаха пред сички кървав, бос да тича“. Поп Михо е бил едър, представителен човек с дълга брада до пояса.

В образа на чорбаджия Цеко Вазов е имал предвид изобщо изедника-чорбаджия.

В поемата в „кръчмата на Желя“ поп Михо събира по-първите люде от селото, за да вземат решение какво да правят с изедника-чорбаджия Цеко. Там е Тимо Стамболият, Анто Стогодишнин, Ангел Двата-Гласа, даскал Кудзо, епитроп при Доротей, Видул Влаха, Кузман Колин, Ганчо Зелен-Горо и др.

Тимо Стамболията бил от Копривщица. Баща му, Иван Захариев, бил джелепчия. Поради неприятности с турските власти той се заселил с цялото си семейство в Берковица. Като пораснал Тимо поел занаята на баща си. През двадесетгодишното си джелепчийство, той обиколил Мала-Азия и научил турски, гръцки и арменски. Като оставил този си занаят, станал търговец на вино, което закупувал от кумаревските изби на берковчени.

Анто Стогодишнин се е казвал Анто Цветанов от село Песочница. Бил общителен и симпатичен старец. В „Грамада“ поетът го нарича „старец в книгите изкусен“. За него той пише и в стихотворното писмо до Спас Вацов, че в изборите за Първото обикновено народно събрание окръгът изпратил като депутати хора с бели дрехи и начело на тях „человек, почтена останка от миналия век“. Като изброява качествата му, поетът заключава, че

„За това избрах като депутат,
в камарата първа посред новий свят,
тогоз старца честни, божи човека,
за да каже нещо от Мартин Зедека. . .“

След прочитане на тронното слово и излизането на княз Батемберг от Събранието, Петко Каравелов предложил да се покани най-старият депутат да заеме мястото на временен председател. Митрополит Мелетий Софийски предложил за председател дядо Анто Цветанов. Този обаче отказвал под предлог, че бил необразован и „неспособен за такова велико дело“. Мелетий подкрепил предложението си, като казал, че дядо Анто не е безкнижен, но даже е и църковен проповедник. Анто Цветанов се съгласил като негови помощници да бъдат избрани Мелетий Софийски и Климент Бранички. Това станало. Така героят на поета Анто Стогодишнин председателствувал Първото обикновено народно събрание.

За останалите лица, събрани в кръчмата на Желя, не е запазен никакъв спомен в берковчени. Навярно са измислени от поета.

Прототипът на приятеля на Пашаджик — Халит ага — е Кариман бей.

Неговото истинско име научаваме от призовката, с която Пашаджик и Кариман бей са поканени от Берковския окръжен съд да се явят на делото, заведено срещу тях от игумена на Чипровския манастир Макарий. Понеже тая призовка не е публикувана в XX том на Събрани съчинения на Иван Вазов, издание на Български писател от 1957 г., давам я изцяло, тъй както е обнародвана в Държавен вестник, бр. 5 от 25. 8. 1879 г.

„От Берковский Окръжен Съд

Призовка

№ 2014

Турците Ибрахим Пашаджик и Кариман бей, жители из гр. Берковица, за сега отсъстващи из България, на основание на 115 ст. параграф 2-ый и 177 ст. на Времените Съдебни правила призовават ся с четиримесечен срок, от денът на последното публикуване на настоящия призов да се явят в Берковский Окръжен съд лично или чрез упълномощници

да отговарят срещу подадѣн иск против тях от игуменъ на Чипровскитъ манастир, в сума 60,000 франка, шестдесет хиляди франка. В случай на неявяване Съдътъ ще постанови задочно решение съгласно с 281 ст. параграфъ 2 от поменатите правила.

Берковица 13 август 1879 год.

Председател: И. Вазов
И. д. секретар: Н.(М.) Петров

Вероятно поетът е заменил истинското име на приятеля на Пашаджик — Кариман бей — с Халил ага за благозвучност или в съгласие със сричките в стиха.

Известно е как в „Грамада“ Вазов обрисувa Ибрахим Пашаджик, че „десет години бил разбойник“, „плячката делил с пашата“, „сабята му е рязала деца пеленащи“, от де минал — прах и пепел той оставял дияр. Всъщност, за да го обрисува така, поетът се е повлиял навярно от Георги Клисурски, у когото е живял и който има голям дял в разграбване имотите на Пашаджика. Ето какво ми пише между другото в писмото си Тодор Панайотов, който лично го е познавал и след Освобождението е играл с него на карти и табла:

„Ибрахим бей, наречен „Пашаджик“ (т. е. малък паша) е син на майка българка-берковченка от род „Миладинови“ (нямаш нищо общо с родолюбца Миладинов). Висок почти 2 метра, с мустаци големи дори до ушите му, коси кистеняви — дори до руси, очи кафяви, походка на левент. Неженен(?) През 1901—1902, когато играех табла и карти (табланет) с него, беше 50—53 годишен. Духовит добряк. Бил е на служба в полицията, политическия отдел, като началник на башибозуците, но зло на българите, били граждани, или селяци, не е сторил. Моя дядо, баща на майка ми, е бил очевидец, когато Пашаджик се е спуснал и откачил от въжето един селяк, чиято вина е била изкупена впоследствие с 2 месеца затвор. Дружил с българите, защото останалите турци в Берковица бяха невежи“.

По-подробни сведения получих от Иван Тончов Станков, берковченин, който е бил слуга при Пашаджик през 1894—95 г. Бил пазарен от Димитровден до Гергьовден за 100 гроша, 200 оки царевица и 100 оки жито. Между многото сведения, които ми даде за Пашаджика, физическите му черти и характер, сходящи се със сведенията на Панайотов и Георги Филипов, той ми разправи и за родословието му. „Бащата на Пашаджик — ми каза той — Мехмед бей Юсуф Пашов, е родом от Беркодица, а дядо му Мехмед бей беше бошняк. Дядото е имал харем с 70 жени, а синът му Мехмед бей — само 6 жени. Пашаджик е син на Мехмед бей от жена му пиротчанка, от рода Миладинови. Тя имала и сестра в Пирот. Мехмед бей по желание на жена си, довежда и сестрата. Оженва я за сеизина си Милутин. Като им се добило дете, нарекли го Аце. Синът на Ацето — Ленко, викаше на Пашаджика „вуйчо“. Виждах майката на Пашаджика на портрет, но не в турски дрехи. Мехмед бей не ѝ забраняваше да служи на вярата си. Пашаджик не е имал харем. Имал само една жена, която умряла рано. От нея имал една много красива дъщеря. Когато избягал в Турция, дал генерално пълномощно на Григор Найденов, адвокат във Враца. Той се сортичал с Георги, Илийчо и Михалчо Клисурски и набедили Пашаджика в золуми. Пашаджик е имал брат и сестра Шефниял ханъм, много лоша. Арието, развалена жена в града, е била сестра на Пашаджик от друга майка. Майтап ханъм също му е сестра, но от друга майка. Дъщерята на Майтап ханъм се оженила за турчин, бакалин в Кутловица. Пашаджик стоял в Берковица до 1903 г. Кога е умрял, не зная.“

Пашаджик е имал много дела при Берковския съд след Вазовото заминаване за Пловдив. В едно по-предишно дело, в спомените си Вазов казва, че „осъдил задочно един големец турчин на смърт, заради опожаряване на един манастир през войната, но той касирал присъдата пред Софийския апелативен съд и той я потвърдил“.

Без да спонувa името на осъдения, много ясно се разбира, че това ще е Пашаджик и неговия другар Кариман бей.

Това дело било открито по-късно на тавана на съдилището от местния адвокат Владислав Кацаров. При идването на директора на музей „Иван Вазов“ Величко Вълчев в Берковица, Кацаров му дал делото за послужване, но отпосле това дело се загубило.

Делото е било заведено от тогавашния игумен на Чипровския манастир Макарий срещу Ибрахим Пашаджик и Кариман бей, като е предявен и граждански иск на сума 60,000 франка. Делото е гледано под председателството на Вазов и е завършено на 14. 1. 1880 г., като били осъдени на смърт двамата подсъдими, а гражданският иск е увеличен на 67,000 франка, плюс всички разходи по делото.

Не е вярно това, което поетът пише в спомените си, че „делото било потвърдено от Софийския апелативен съд, а касацията отменила присъдата, поради издадената от княз Дондуков амнистия, която нито берковския, нито апелативния съд знаели“.

Още на 31. 1. 1880 г. Агоп Киприлян, повереник на двамата осъдени на смърт, подава жалба пред Софийския апелативен съд, който в разпоредително заседание на 23. 9. 1881 г. отхвърля тъжбата като незаконооснована и постановява ново разглеждане на делото, като се спазват всички законни положения и срокове.

Това определение е публикувано в Държавен вестник, бр. 29 от 15 март 1883 г. В него се казва, че след като състав на съда изслушал доклада на председателя Ст. Зографски и заключителното мнение на пом. прокурора П. Кисимов, определил да спре изпълнението на присъдата срещу Пашаджика и Кариман бега и да върне делото за ново разглеждане, поради това че Берковския окръжен съд е направил много закононарушения; че „не изслушал личното оправдание на осъдените“ „не се вижда да им са изпратени призовки“, че „свидетелите били приведени под клетва не от свещеник, а от самия председател на Съдът, което обстоятелство не отрича и самия председател, както се вижда от донесението му с дата 3. 2. 1881(?) под № 71“ и още много други грешки и закононарушения, вследствие на което връща делото на Врачанския окръжен съд (където са предадени делата на Берковския окръжен съд след закриването му), който да „възстанови всички срокове, а ако подсъдимите въпреки това не се възползват от тях и не се явят, то надлежният съд да се съобрази със ст. 854 от Вр. Съд. Правила“.

От това определение на Софийския апелативен съд — углавно отделение могат да се направят заключения за правораздаването в нашите съдилища изобщо след Освобождението и частно за дейността на народния поет като съдия, за делото срещу Пашаджик, за пренебрегване на религиозния ритуал от Вазов при полагане клетва от свидетелите и редица още обстоятелства, свързани с живота и дейността на Вазов в Берковица.

В Берковица поетът написва и комичната поема „Моята съседка Гмитра и нейната котка Маца“, хумористичен разказ, както той самият я нарича.

В писмото си до Спас Вацов, както и в разговора си с професор Шишманов, Вазов сочи причината, която го е накарала да напише тоя „хумористичен разказ“. Той и тук, както в цялото си творчество, остава верен на принципа си да не пише нищо измислено.

От чардака на къщата на Златиш Хасан, надвесен над двора, през който е бълбукала вада, поетът е можел, пийки кафето си заедно със съдията Иван Стоянов или, седейки в раздумка със Зихра, да наблюдава живота в съседните къщи и да се захласва в шума на Козулийската река, напомняща му буйните вали, които са се спускали от Балкана, в родния му Сопот. На мястото, дото сега се издига градската баня „Иван Панов“, потулени в буйния върбалак е имало две воденици. В едната от тях е бил воденичар Витан Иванов от с. Гинци, а в другата някой си Найдено, според стари берковчени. Един ден в двора на воденицата на Витан се вдига олелия и женски плач до бога. Котката им задигнала изпод възглавницата торбичката с битото сирене, където били превързани и спестените с труд няколко наполеона. Неспопосната домакиня била наказана жестоко от съпруга си. Тая случка занимавала доста време берковчени, склонни, поради затворения си живот, към подобни махленски истории. Но водениците били съборени за благоустройствени цели и споменът за тази случка изчезнал от паметта на берковчени.

В тоя „хумористичен разказ“ поетът не пропуска да си отмъсти на местните чорбаджии, които пронизира поради обичая им да се женят за врачанки, които „били с лек нрав“.

С живота на поета в Берковица е свързана и поемата му „Зихра“, която написва в Пловдив. Зихра е покръстената туркиня Параскева, Прасковна, Пеша, както самият поет признава в анкетата на професор Шишманов и по думите му е „завеждала домакинството му“.

Мъжът на Зихра се е казвал Кязим бей, богат турчин, по-издигнат от сънародниците си в града и не е дружал с тях. Малко време преди освобождението на града, пийнал доста, се опитал да мине по хлъзгавата талпа над Пазарския вир, но паднал и се удавил в реката. След влизането на руските войски в града, Зихра била покръстена от Йоца Първанов, съдебен заседател, починал на 15. 11. 1896 г. и погребан в двора на църквата Света Богородица. От- после тя била взета под „покровителството“ на един руски офицер, чието име, ако се вярва на писаното от поета в „Нова земя“, е било пряпорщик Огулев. До това заключение можем да дойдем и поради това, че Вазов в същия роман назовава с истинското име и тогавашния окръжен началник, капитана от гвардията Берников (Николай Владимирович).

Според Тодор Панайотов Зихра е била към 20—25 годишна. Била рядка хубавица, мур-гава, средна на ръст, стройна, жизнерадостна брюнетка. Руският офицер, с когото живяла, искал да я отведе в Русия. Тя не приела да се ожени за него. Когато руснаците напуснали България, тя останала в Берковица. Била приятелка със Садька (Елена), жената на съдията Иван Стоянов, и дружала с нея. Идвала често в къщата на Златиш Хасан, и това спомогнало да се свърже с Вазов.

Параскева (Пеша) имала имоти, които постепенно продала. Така на страница 42 на но- тариалната книга е вписана покупко-продажбата, извършена от „Параскева Ахмедова, тур- чанка покръстена, из г. Берковица“, която продава на Йордаки Игнатов една бахча от три ду- люма за четиридесет франка. Понеже не е знаела да пише български, „за неграмотност“ я подписал на акта И. Георгиев. Като свидетели са се подписали: Йованчо Игнатов, Имам Юсуф и Петър Помакова.

След заминаването на Вазов от Берковица, Зихра разпродала останалите си имоти и през 1881 г. заминала за Цариград.

Някои казват, че тя останала в града като публична. Това не отговаря на истината. Берковчени помнят само една публична жена в града си — Айрето, сестрата на Пашаджик от друга майка.

Друг герой на Вазов от Берковица е доктор Христо Чобанов. За него поетът отделя доста място в началото на романа „Нова земя“.

Доктор Христо Чобанов е родом от Калофер. Като свършил румънския медицински факултет в Букурещ, настанива се лекар в град Къмпина, Румъния. През студентстването си другарувал със съгражданина си Христо Ботев и става член на съставения от Ботев рево- люционен комитет. Това се вижда от писмото, изпратено от комитета до Филип Тотю под № 30 от 21. 8. 1875 г., в което фигурира подписа му. Споменава го като член на комитета и Н. Обретенев в своите спомени на стр. 207. Дошъл е в България като лекар в румънската войска при обсадата на Плевен и отпосле бива назначен за окръжен лекар едновременно и на дружината в Берковица. Малко по-късно той подава оставка като войсков лекар.

На 17. 12. 1878 г. той и окръжният началник Николай Владимирович Берников, ка- питан от гвардията, възобновяват местното читалище „Бъдущност“, на което доктор Чобанов става председател. Интересът към читалището бил толкова голям, че помещението не могло да побере присъстващите. На това събрание доктор Чобанов говорил „За човека“, а ка- питан Берников — „За обществото“. Събраните 100 франка за купуване на книги от Русия не били „оползотворени“.

Ламтящ за бързо забогатяване, доктор Чобанов гледал през пръсти на лекарските си задължения. Между другото е и адвокатствувал, което за онова време е било допустимо за хора с образование. Имал кон, с който обикалял селата и ходел на лов. Из града минавал с голямо ловджийско куче. Посещавал Вакуфския хан, клубът на местните чорбаджии. Заку- пувал имоти. И досега дори една нива около днешната болница носи името „Чобанова нива“. Простото население не го обичало. Появили се във вестниците и дописки против него. В една дописка от Берковица, публикувана във в. „Славянин“, бр. 20 от 1. 9. 1879 г. доста остро се осъжда поведението на доктора, против когото имало подадени „прошения“ от няколко села. Като се научил за това — продължава дописката — докторът отишъл по тия села и „насил- ствено“ взел подписите на старейшините в своя полза. А прошенията против доктора продъл- жавали да стоят в окръжния съвет, без да им се дава ход. Дописникът се подписва с инициа- лите „К. Р.“

Вазов в „Нова земя“ го е описал под името на доктор Доганов доста изобличително, но напълно правдиво.

Доктор Чобанов се свързва с вестника на консерваторите „Витоша“, който го взема под своя закрила. Той е замесен и в интригантските дописки, които се появяват в колоните на тоя вестник срещу Берковския окръжен съд и специално срещу неговия председател Вазов.

Поетът подозира, че тия дописки се пишат от доктор Чобанов и поисква от редакцията на вестника да съобщи името му, за да заведе дело за клевета. На това „Витоша“ в брой 82 от 5. 4. 1880 г. отговаря така:

„Съдебна тактика.

„До гдето се готвихме да отговорим на почитаемый Берковскій Съд върху незаконната му постъпка, като е сбвнил г-на Д-р Чобанова за дописник на „Витоша“, без да е положително уверен, получаваме и друга телеграма от председателя на същій съд г-на Вазова, който ни запаводва да му съобщим името на дописникът и да му изпратим оригиналт. Това не показва ли доста ясно, че председателят на Окръжний Съд в Берковица, нема никакво понятие от правосъдие и съдебна тактика. Ный прочее оставаме да съди за това публиката, а г-ну председателю, отговаряме с следующите неколку редовце:

Съгласно с 542 ст. от Временните Съдебни правила, понеже всеко престъпление ся съди и преследва гдето ся е извършло, Редакцията и Администрацията на „Витоша“ не може да яви името на дописникът си. Ако има некой да ся оплаква, нека дойде в София, гдето е станало престъплението ако това е престъпление, и да ся потъжи пред надлежащій съд.“

От този отговор на вестника се вижда, че Вазов е подозирал за интригантските дописки доктор Чобанова. Подозрението му е било основателно, като се има предвид, че двамата са имали спречкване по повод безпричинното задържане в болницата на една чужденка, „набедена“ за болна от венерическа болест. Ето и дописката за тая случка, публикувана в брой 78 от 19. 3. 1880 г., и подписана от „Един селянин“:

„Берковица, 15 март 1880 год.

Г. Редакторе на в. „Витоша“

„Раздава се слух из градът, че г. Иван Вазов, председателят на тукашният окръжний съд, или по тукашному наречен „председателят с червената шапка“ (Наистина Господствува ходи в делинк само с фурашка обшита с червени шарени окрайки; а в празник — с калъч прекачен чрез плечо с чървена широка до 4—5 пръста лента, сюртук с лъскави металически копчета и еполети) бил плащал на почетните членове само по 45 франка в месеца; и ги карал да подписват, че примали 90 франка. — До колко това е верно не зная, но ако бъде истина това нещо, то молим покорно г. поета с калъчът, да ни каже на основание на коя статия именно прави тоя г е ш е ф т?

Такожде ся слуша, че сѣ негово високоблагородие (тая титла я претендира от всекого, с изключение на селяните, на които казвал да му викат братушка) бил отишел с жандарми в окр. болница и на сила извадил от там една публична болна, която била негова привърженица. Вый казвате, че имало много сифилис в Берковица (б. м. В брой 75 от 8. 3. 1880 г. на вестника се дава сведение за разпространение на тая болест в някои окръзи с желание Медицинският съвет да вземе по-скорошни мерки за прекратяването ѝ) и изплашил другите болни. — За това уш ся сключил и некакъв протокол, според както казват хората.

Ако това всичкото излезе истина, то тежко ни и горко, ако занаяпред имаме все тоя Г. Председател; но както и да е, вервам, че не бы было зле, да ся назначи някоя комисия, да ся издирят тия работи, които в всеки случай не меришат на добро.

Един селянин“

В тази дописка е достигнат върха на клеветата срещу председателя на съда. Щом има „почетни членове“ (съдебни заседатели), много близко до разбиране е, че на тях се е плащало не заплатата, а на заседание. Но доносчикът, „Един селянин“, ловко се измъква от отговорност,

като казва, че той не твърди това, но „ако бъде истина“. . . и пр. то „поетът с калъчът да каже на какво основание прави това“.

Второто, което научаваме от дописката, е как се е обличал униформено поетът в делнични и празнични дни.

И третото, което е свързано с творчеството му, е поводът да напише по-късно стихотворението си „Злочестата“. По онова време Берковица се е намирала на единствения път, който е свързвал младото княжество със Западна Европа. По този път са минавали и всички ония „артисти“ и публични жени, на които още Мидхад паша е дал свободен достъп в Дунавския вилает и които после са пълнели кафе-шантаните в страната. „Злочестата“, на която името е останало неизвестно, ще е именно някоя от тия „естрадни певици“.

В своите обиколки пеш или на кон из близките и по-далечни околности на Берковския окръг, поетът е посетил и историческото село Чипровци. Пътят за него и за чипровския манастир „Свети Иван“ минава през село Бели мел, в което Вазов се е отбивал. И днес дори селяните показват дънера на стар салкъм, на който стърчи халка. На нея Вазов връзвал коня си, когато отседвал в хана на Йован Мицов. Тоя хан е построен в 1878 г., както гласи надписът над вратата, между изрисуваните две лъвчета и орнаменти, от някой си Данаил Македонца. Навярно същият ще е зографисал и част от църквата в Чипровския манастир.

Иван Мицов забогатял още в първите месеци след Освобождението, като присвоил полски имоти на забягнали турци и воденици в селата Ковачица, Видлица и Черно поле. Обаче поетът пренощувал в селото във видния и заможен белимелец Томо Колов, търговец на зърнени храни и преди. Държал и изба за вино. Томо във връзка със своята търговия обикалял страната и дори ходил в Цариград.

На два пъти имам случая да разпитам за прототипа на Вазовия белимелец Славчо интелигентния селянин Иван Кръстев, от Бели мел, емигрант в Сърбия след разгрома на Септемврийското въстание, дългогодишен читалищен деятел и сътрудник на местния Михайловградски вестник. За да допълня сведенията си, получени от него през 1954 г., посетих го през 1961 г. и в селото му. Според него в селото и околността няма собствено име Славчо. В Чипровско са избухвали много въстания срещу турската робия. В тях е взимало участие и село Бели мел. Манчо Пунин, от село Бистрилица, е бил душата на така наречената „Манчова размирица“. В нея участвувал и Върбан Пенев, от село Бели мел, легендарен хайдутин в тоя край. Фамилията Пеновци — продължава разказа си Иван Кръстев — се е преселила в селото от Тетевен. Една сутрин селото осъбва с едно голямо събитие. Един богат член на тая фамилия бил обран. Същата сутрин изчезнал от селото поп Видо. Оказало се, че обирът бил извършен по поръчка на Върбан Пенев от Точо Мицкин и поп Видо, който, за да не бъде познат завързал брадата си с кърпа. Прототип на чорбаджия Недю от разказа на Вазов е именно тоя богат селянин от фамилията Пеновци. Поп Видо се прехвърлил в Сърбия, където отпосле дошло и семейството му. Дъщеря му Елена се оженила в Зайчар. Точо Мицкин останал да хайдутува в Чипровския балкан. След Освобождението хора от селото докарват тържествено поп Видо с файтон. Селяните му построили и къща. Един от синовете му, Андрей Попов, става учител в Голяма Кутловица, където се заселил поп Видо със семейството си. След това поп Видо се преместил във Видин, където две години бил съдия.

От Томо Колов поетът навярно е научил и за съдбата на „размирика“ Върбан Пенев. След като върлудвал много години в планината, той бил издаден на турците от дядо Йоно, от с. Бели мел. Преоблечен в цигански дрехи, Върбан Пенев се скрил в една воденица при село Брусарци. Потерята го подгонила, но той успял да се изплъзне. Заловили го в с. Ярловци, Ломско, скрит в една бчва. Турците го докарвали в Бели мел, натоварили една гредата от разрушената му къща на рамото му и го обесили на нея в местността Митириз. Няколко месеца стояло тялото му на бесилката за назидание на местното население. Било люта зима — завърши разказа си Иван Кръстев — и тялото на обесения се спаружило от студа. Така от Върбан Пенев, Точо Мицкин и поп Видо Вазов със своята поетическа фантазия създал образа на своя герой — „Славчо Белимелецът“.

Това са по-важните събития и герои и техните прототипове, влезли в творчеството на Вазов от берковския му период.